

UOT 94 (479.24)

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2025.2.18>

İsmayıl Hacıyev

AMEA Naxçıvan Bölməsinin

sədri, akademik

Azərbaycan

haciyev.i1951@gmail.com

NAXÇIVAN BÖLGƏSİNİN ETNİK TARİXİ VƏ MİLLİ TƏRKİBİNƏ DAİR

Açar sözlər: *Naxçıvan bölgəsi, etnik tarix, türkdilli xalqlar, rusdilli mənbələr, türkdilli qaynaqlar*

Giriş. Azərbaycanın ayrılmaz bir hissəsi olan Naxçıvan diyarının əlverişli təbii-coğrafi şəraiti qədim daş dövründən insanların burada məskunlaşmasına şərait yaratmışdır. ABŞ-Azərbaycan, Fransa-Azərbaycan arxeoloqlarının birgə tədqiqatları Daş dövrünə aid əldə edilmiş maddi-mədəniyyət nümunələri Naxçıvanda qədim insanların 2 milyon il bundan əvvəl məskunlaşdığını təsdiq edir [40]. Qazma mağarasındaki tədqiqatlar Paleolit dövrünün orta və son mərhələsində Naxçıvanda həyatın davam etdiyini göstərir. Üst Paleolit dövrü üçün xarakterik əlamətlərin izlənməsi qədim Qazma sakinlərinin qəbilə icmalarının yaranması ərəfəsində olduğunu təsdiq edir [39].

Naxçıvanda neolit dövrü e.ə. VII-VI minilliyi əhatə edir. Babək rayonunun Kültəpə kəndində yerləşən I Kültəpə abidəsinin araşdırılması onun Neolit dövründə Cənubi Qafqazın ən qədim yaşayış məskəni olduğunu göstərir [12, s. 5, 7, 13-21].

Naxçıvanda eneolit dövrü e.ə. VI-IV minillikləri əhatə edir. Cənubi Qafqazda Eneolit dövrünün erkən mərhələsi hələlik Naxçıvan abidələri ilə təmsil olunmuşdur.

E.ə. V-III minilliklərdə - Erkən Tunc dövründə Naxçıvanda Kür-Araz mədəniyyəti formalaşmışdır. Ən qədim Erkən Tunc dövrü abidələri Naxçıvan ərazisində aşkar olunmuşdur ki, bu da Naxçıvanın Kür-Araz mədəniyyətinin əsas vətəni olduğunu təsdiq edir [18, s.8]. Azərbaycanın cənubunda, eləcə də Naxçıvan ərazisində Kür-Araz mədəniyyətinin daşıyıcıları türkdilli kuti, lullubi, subi və turukki tayfaları olmuşdu.

E.ə. III minilliyin sonunda Azərbaycanın cənub rayonlarında baş verən sosial-iqtisadi də-

yişikliklər Naxçıvanı da əhatə etmiş və bu ərazidə boyalı qablarla xarakterizə edilən yeni bir mədəniyyət formalaşmışdı. Orta Tunc dövrünə aid yaşayış yerlərinin tədqiqi bu dövrdə Naxçıvanda güclü tayfa ittifaqlarının və şəhər dövlətlərinin formalaşdığını təsdiq edir [6, s. 34-36, 52-57, 72-75].

E.ə. VII minillikdən başlayaraq ilk minilliklərə qədər olan və yaradılan mədəniyyətlərdə Naxçıvan əhalisi ya iştirak etmiş, ya da Naxçıvanı əhatə etmişdir.

Naxçıvanın etnik tərkibi və türkdilli tayfalar

Vaxtı ilə coğrafi cəhətdən Azərbaycanın mərkəzində yerləşən, geosiyasi mövqeyi ilə seçilən Naxçıvan ən qədim insanların yaşayış yeri, dünya sivilizasiya mərkəzlərindən biri kimi tanınmışdır. Naxçıvan ərazisində Daş dövründən başlayaraq müxtəlif tayfalar yaşamışlar. Bu tayfaların adları və onların etnik tarixi xüsusi tədqiqat predmeti olmamış və lazımı səviyyədə araşdırılmamışdır. Bununla belə, B.Budaqov, Q.Qeybullayev, İ.Kəngərli, Q.Budaqova və başqaları tədqiqat işlərində Naxçıvanın etnik tarixinə də toxunmuşlar [3]. Q.Qeybullayev isə bəhs olunan problemə ayrıca bir məqalə həsr etmişdir [9, s. 37-44]. Bütövlükdə götürdükdə isə Naxçıvan diyarının etnik tarixinin və əhalisinin milli tərkibinin öyrənilməsinə böyük ehtiyac vardır. Çünki bəzi araşdırıcılar bu problemlə bağlı saxta və uydurma fikirlər irəli sürür və bununla da ərazinin “Böyük Ermənistan”ın tərkib hissəsi olduğunu əsaslandırmağa, Azərbaycan türklərinin bu ərazilərə gəlmə olduğunu sübut etməyə çalışırlar. Əslində, bu fikir tamamilə yanlışdır, heç bir elmi əsasa söykənmir [33, s. 58-61]. Azərbaycan türkləri bu ərazilərin ən qədim sakinləri olmuşlar.

Naxçıvan diyarında yaşayan tayfalar Urmiya gölünün ətrafında yaşayan tayfalarla çox sıx əlaqədə olmuşlar. Kutı, lullubi, subi, turukki və başqa tayfalar bu ərazilərin ən qədim sakinləri olmuşlar. Naxçıvan bölgəsi tarixən Azərbaycanın cənub ərazisində mövcud olmuş dövlətlərin tərkibində olmuşdur. Həmin dövlətlərin türkmənşəli etnosların siyasi qurumları olması artıq şübhə doğurmur.

E.ə. I minilliyin əvvəllərində göstərilən tayfalar əsasında Assur mənbələrində adları manna və maday kimi çəkilmiş etnoslar tarix səhnəsinə çıxırlar [3, s. 37]. Manna (e.ə. IX-VII əsrlərdə) və Midiya (e.ə. 673-550-ci illər) dövlətləri türk xalqlarının tarixində mühüm siyasi qurumlardır. Mannalılar türkmənşəli qəbul edilə də, midiyalıları tədqiqatçılar belə qəbul etmirlər [31]. Lakin türkoloq A.Sanduç midiyalıları türkmənşəli hesab edir [19]. Naxçıvan bölgəsi müxtəlif vaxtlarda Midiyanın sərhədləri daxilində olmuşdur. E.ə. VI əsrin ortalarında Naxçıvan ərazisinə 10 min nəfərdən ibarət midiyalı ailə köçürülmüşdür [3, s. 14]. Ərəb sərkərdəsi Həbib ibn Məsləmənin Naxçıvan əhalisi ilə bağlı verdiyi fərmanda Naxçıvan əhalisi “maq” (mar) adlandırılır [10, s. 82]. “Naxçıvan marların ölkəsidir” (F.Buzand). “Qoxtanda marların kəndləri mövcuddur” və s. Bunlar göstərir ki, Naxçıvan bölgəsində madaylar (maq, marlar) yaşamışlar və onların türkmənşəli olması qəbul edilir [19]. Bununla əlaqədar Q.Qeybullayev maraqlı ümumiləşdirmələr aparır: “Naxçıvan ərazisi eramızdan xeyli əvvəl başlayaraq Azərbaycanın tərkib hissəsi olmuşdur. Bu ərazinin qədim əhalisi Cənubi Azərbaycan ərazisində yaşamış tayfalarla eyni etnik mühitə malik olmuşdur” [9, s.39].

Naxçıvan əhalisinin etnik tərkibi tarixən türkdilli tayfaların üstünlüyü, çoxluğu ilə diqqəti cəlb edir. Çünki bu bölgənin ən qədim yerli əhalisi türkdilli tayfalar olmuşdur. Bu bölgəyə tarixin sonrakı mərhələlərində müxtəlif türkdilli tayfalar da köç etmiş və bu ərazidə yaşayan eynidilli tayfalarla qaynayıb qarışmışdır. Tədqiqatçıların fikrincə, hələ e.ə. VII əsrdə şimal istiqamətindən Cənubi Qafqaza gəlmiş sak tayfaları Naxçıvan ərazisində də məskunlaşmışdır. Bu tayfaların türkdilli olması tədqiqatçılar tərəfindən sübut edilmişdir [10, s. 151-170]. Sakların bir qolu olan kol tayfası da (Koltan, Qoxtan)

Naxçıvan bölgəsinin Ordubad ərazisində yaşamışlar. Ordubadın Nüsnüs kəndindən qərbdə “Sak dağı” adlanan bir dağ sakların adını yaşatmaqdadır. Sözügedən kəndin ən böyük küçələrindən biri “Sak” adını daşıyır və bu küçə Sak dağının şərqindədir. Mahmud İsmayıl bu toponimlərin, eləcə də Nüsnüs kəndinin şimal-şərq, Naxçıvanın qərb istiqamətində yerləşən Saqqar-su adlı yerin və çayın da saklarla bağlı olduğunu yazmışdır [8, s.19]. Herodota görə saka (sak – İ.H.) etnonimi skif anlayışı ilə eynidir, bircə o fərq var ki, bu etnosu ellinlər “skif” çağırırdılar, farslar isə “saka” adından istifadə etmişlər [30].

E.ə. II əsrdə Naxçıvan bölgəsində qədim türkmənşəli bulqar tayfasına mənsub ailələrin məskunlaşması da elmə məlumdur. Ordubad ərazisindəki Vənənd yaşayış məntəqəsinin onlara məxsus olması bəllidir [14, s. 133-135]. Qafqaz dağlarından şimalda yaşayan bulqarlar e.ə. 149-127-ci illərdə Cənubi Qafqaz ərazisinə gəlmişlər. V əsr müəllifi yazır ki, gələnlər öz başçılarının adı ilə məskənlərini Vənənd adlandırdılar [2, s. 106-107]. Tədqiqatçıların bir qisminin ehtimalına görə toponim Azərbaycanın məşhur əlvəndi tayfasının adından götürülmüşdür. Oykonom hər iki halda etnotoponimdir və türk mənşəlidir.

İlk orta əsrlərdə bölgəyə türk tayfalarının gəlməsi

İlk orta əsrlərdə Naxçıvan bölgəsinə qarqar, şirak, basin, alban, xəzər, gerus və s. türk qəbilələri gəlmişlər. VII-VIII əsrlərdə baş vermiş ərəb-xəzər müharibələrinin döyüş meydanı əsasən Azərbaycan ərazisi idi [24, s. 181, 205-211]. Mənbələrdə xəzərlərin abas, kulac, tarna, avar, oğuz, bulqar, biral, paçinak, kabar və başqa tayfalardan ibarət olduğu qeyd olunmuşdur [28, s. 43-46]. Q.Budaqovanın fikrincə, Naxçıvan bölgəsinə xəzərlərin içərisində peçeneqlər də gəlmişlər [3, s. 16, 20-21]. Peçeneqlər Albaniyada, indiki Ermənistan ərazisində və Naxçıvan bölgəsində məskunlaşmışdılar. Mənşəcə onlar antik mənbələrdə qeyd olunan basinelərdir. Peçeneqlər Orta Asiyanın qədim türkdilli tayfalarından biri olmuşdur. Naxçıvan bölgəsində bu etnonim Biçənək adlı bir yaşayış məntəqəsi və aşırım adında əksini tapmışdır. Tədqiqatçılar peçeneqlərin bir sıra ərazilərdə və müxtəlif tayfalardan ibarət olduqlarını yazmışdır. Cənubi Qafqazda mövcud toponimlər əsasında

həmin tayfaların əslində Kuerçi, Erdim, Çur, Kuloba, Qarabay, Qarabağ, Kapan və Çoban adlandırdıqları müəyyən edilmişdir [28, s. 106-107]. Həmin tayfa adlarının Yardımlı, Çoryurt, Göyərçin, Qarabağ və Qapanlı toponimlərində əks olunduğu aşkar edilmişdir. Bunlar içərisində Qarabağ tayfasının adı xüsusilə diqqəti cəlb edir. Ona görə ki, Azərbaycanda, Şərqi Türkiyə ərazisində və Naxçıvan bölgəsində Qarabağ, Qarabağlar toponimləri geniş yer tutur.

Qarabağ toponimlərinin peçeneqlərin Qarabay tayfasının adı ilə bağlılığı şübhə doğurmur, çünki peçeneq dilində Qarabay etnoniminin sonundakı “y” səsinin başqa türk dillərində “f” səsinə uyğunluğu fikri vardır [26, s. 257]. Digər tərəfdən, Qarabağ toponimləri çox geniş areala malikdir və əsasən peçeneqlərin yaşadıkları bölgələrdə mövcuddur.

Erkən orta əsrlərdə Naxçıvan bölgəsinin etnik tarixində bulqar və peçeneqlərlə yanaşı, hunlar, kəngərlər və xəzər tayfaları da müəyyən rol oynamışlar. Naxçıvan bölgəsində Xəzəryurd oronimi göstərir ki, burada xəzərlər də yaşamışlar. Şimali Qafqazın Xəzərsahili ərazisi xəzərlərin ana yurdu hesab olunur [35, s.16]. Ona görə də xəzərlərin Cənubi Qafqazla münasibətlərinin qədim tarixi vardır. V əsrə aid bir mənbəyə görə xəzərlərin indiki Ermənistan ərazisinə hərbi yürüşləri eramızın II əsridə başlanmışdır [32, s. 113]. Alban tarixçisi Musa Kalankatlı xəzərlərin Albaniyaya ilk hücumunu 350-ci ilə aid edir. Ərəb tarixçisi Təbəriyə görə Sasani şahı Xosrov Ənuşirəvan Kür-Araz çayları arasında 10 min Xəzər ailəsini yerləşdirmişdi [27, s. 107-116].

V-VI əsrlərdə xəzərlərin Cənubi Qafqaza basqınları zamanı onların bir hissəsi burada məskunlaşmışdı. Sonra da 623-cü ildən başlayaraq 796-cı ilədək vaxtaşırı Ərəb-Xəzər müharibələri baş vermişdir ki, bu müharibələrin döyüş meydanı əsasən Azərbaycan ərazisi idi [24, s. 181, 205; 27, s. 108-115; 35, s. 35-39].

Mənbələrdə xəzərlərin abas, kulas, tarna, avar, oğuz, bulqar, bizal, paçınak, kabar və b. tayfalardan ibarət olduğu qeyd olunmuşdur [26, s. 195-196, 237]. Xəzər tayfalarının Naxçıvan bölgəsində məskunlaşma vaxtını dəqiq müəyyənləşdirmək mümkün olmasa da, bəzi faktlarla fikir yürütmək olar. “VII əsr erməni coğrafiyası” adlı əsərdə Naxçıvan bölgəsində Tarna-

var toponiminin qeyd olunmasına görə [25, s. 48] belə nəticəyə gəlmək olar ki, xəzərlərin bu tayfası hər halda VII əsrdən qabaq gəlib burada məskunlaşmışdı.

Kəngərlər haqqında

Tarixi mənbələrdən məlumdur ki, peçeneqlərin bir hissəsi kəngər adlanmışdır. Bilqamış dastanından bəhs edən F.Ağasıoğlu yazır ki, “ölkənin şumer hissəsinin adı Kİ.EN.Qİ. şəklində yazıldığından bəlli olur ki, şumerlər özlərini kəngər adlandırmışlar” [4, s. 83]. Kəngər-kəngər tayfaları Orta Asiyada Kəng dövlətində yaşayanların adıdır və o, “Kəng ərləri, kişiləri” mənasını verir.

Naxçıvan bölgəsində kəngərlər tarixən mühüm rol oynamışlar. Kəngərlərin Cənubi Qafqazda məskunlaşması eramızın əvvəllərinə aiddir. Bu dövrdə Mərkəzi Asiyadan Şərqi Avropaya hərəkət edən hunlar Kəng əyalətindən keçərək kəngərlərin bir hissəsini özlərinə qatmışlar [13, s. 16]. Eramızın əvvəllərində türkdilli kəngərlər Azərbaycan ərazisində məskun idilər. Cənubi Qafqazda kəngərlərin iki regionda yaşaması məlumdur: həm Albaniyanın qərbində- onun Gürcüstan və Ermənistanla sərhəd zonasında, həm də Naxçıvanda. Cənubi Qafqazda kəngərlərin adı hələ 193-213-cü illərə aid hadisələrdə çəkilmişdir və II əsr yunan müəllifi Klavdi Ptolomey Albaniyada şəhərlərin birinin Qanqar adlandığını yazmışdır [3/2, s. 155-156]. Suriya mənbələrində Naxçıvan bölgəsində kəngərlər ilk dəfə 542-552-ci illərin hadisələrində çəkilmişdir. Ona görə də bəzi tədqiqatçıların kəngərlərin Naxçıvan bölgəsində məskunlaşmasını 826 və 836-cı illərə aid etmələri [23, s. 41] həqiqətə uyğun deyildir. Kəngər tayfası uzun əsrlər boyu Naxçıvan bölgəsində yaşamış və bölgənin fəaliyyətində yaxından iştirak etmişlər.

Oğuz-türk tayfası olan kəngərlərin nəsil qolları haqqında Səfəvi imperiyası zamanında olan yazılı mənbələr dövrümüzədək gəlib çatmışdır. Kəngərli arxivində olan tarixi sənədlərə əsasən Kəngərli elinin qollarına məxsus 23 tayfa adı çəkilmişdir [20, s. 18-20].

XIX əsr mənbələri Kəngərlilər haqqında

Rusiya-İran müharibələrinə aid salnamələrdən əldə edilmiş məlumatlara görə Naxçıvan uzun müddət Səfəvi dövlətinin xidmətinə “Naxçıvan süvariləri” adı altında Kəngərli elindən yığma atlı dəstələr göndərirdi. Naxçıvan xanlı-

ğını yaradan və onu bir neçə əsr idarə edən kəngərlilər olmuşlar [11, s.76]. 1828-ci ildə Naxçıvan xanlığı Rusiya imperiyasına birləşdirildikdən sonra, 1831-1832-ci illərdə ilk dəfə Kəngərli tayfası Naxçıvan əyalətində və Naxçıvan şəhərində siyahıya alınmışdır. XIX əsrin əvvəllərinə aid məlumatlarda Naxçıvan əyalətindəki 2791 azərbaycanlı ailələrdən 920-si kəngərlilər nəslinə mənsub idi [29, s. 101-102]. İ.Şopenə görə Naxçıvanda kəngərlilər aşağıdakı tayfalarından ibarət idi. Yurdçu, Qızıllı, Sarvanlar, Xalxallı, Pirhəsənli, Salaş, Ağabəyli, Qarabağlar, Kəmən, Cağatay, Qaraxan, Hacılar, Cəmşidli, Bilici, Qızıl İlan, Qurdlar, Qaradolaqlı, Şabanlı, Kəlfir, Ərəfsəli, Qaracalı, Qarakövsərli, Bolqarlı, Kürd Mahmudlu, Əliyanlı, Ziyadlı, Bərgüşadlı [38, s. 537-538]. Naxçıvanda Kəngərli tayfalarına 6437 nəfər mənsub idi. Bütünlükdə isə o vaxt Naxçıvan əyalətində 24385 nəfər adam yaşayırdı [38, s. 525]. İ.Şopen Kəngərlilər nəslinin 1433 ailədən ibarət olmasını göstərir. Ola bilsin, kəngərlilərdən Qarabağda qışlayanları Naxçıvanda aparılan bəzi siyahıya alınmalarda nəzərə almayıblar.

1832-ci il kameral siyahısında Kəngərli tayfasına geniş yer verilmişdir. Burada kəngərlilərin Kəngərli tayfası və onun tirələri ayrıca olaraq qeyd edilir: 411 ailə, 879 kişi, 815 qadın, cəmi 1694 nəfər. Digər tayfalara mənsub azərbaycanlılar: 494 ailə, 1004 kişi, 926 qadın, cəmi 1930 nəfər... Köçürülən ermənilər: 265 ev, 600 kişi, 510 qadın, cəmi 1110 nəfər... Bütünlüklə, şəhərdəki evlərin sayı 1330, 2871 kişi, 2599 qadın, cəmi 5470 əhali göstərilib. Kameral siyahıda 2 xan ailəsi, 45 bəy və sultan ailəsi, 11 nəfər hərbiçilər qeyd olunub [15, v.2-26].

1832-ci ilə aid arxiv işində kəngərli tayfasının aşağıdakı tirələri qeyd edilib: Bilici, Qaradolaqlı, Sarvanlar, Xalxallı, Salahı, Gomayıl, Qarabağlar, Ağabəyli, Cağataylı, Qaraxanbəyli, Qəclər (Kəclər), Cəmşidli, Şabanlı (Şahbanlı), Kəlfir, Pirhəsənli, Ərəfsəli, Qızıllı, Qara köçəri, Qaracalı, Yurdçu, Əlixanlı, Əliələkbərlilər, Qızılqışlaqlılar, Qurdlar və s.

Kameral təsvirdə Kəngərli tayfasına mənsub tirələrin yaşadıkları məhəllələr də qeyd edilib. Həmin ildə Naxçıvan şəhərində aşağıdakı mərhələlər qeydə alınıb: Sarvanlar, Erməni məhəlləsi (1828-ci ildə İrandan köçürülən ermənilər), Oruc məhəllə, Köhnə Qala, Xoşulu, Əli-

xan, Çaparxana, Ziyilarxı, Bilici, Şahab, Xoylu, Təzəkənd, yaxud Uzun Divar. Bunların hər birində yaşayan kəngərlilərin mənsub olduqları tayfa tirələrinin də adları qeyd edilib. Məsələn, Naxçıvan şəhərinin Sarvanlar məhəlləsində Kəngərli tayfasına mənsub olan aşağıdakı tirələrin (nəsillərin) adlarına rast gəlinir: Yurdçu, Qızıllı, Qaradolaqlı, Pirhəsənli, Sarvanlar, Salahlılar, Xalxallılar, Gomayıllar, Qarabağlar, Ağabəylilər, Cığataylılar, Qaraxanbəylilər. Əlixanlı məhəlləsində isə yaşayan kəngərli tirələri: Ağabəyli, Ərəfsəli, Qızıllı, Əlixanlı, Salahlı, Qəclər (Kəclər). Şahab hissəsində isə əsasən Bilicilər yaşayırdı [15, v.265].

Ümumiyyətlə, 1832-ci il kameral siyahısı Naxçıvan kəngərliləri haqqında ətraflı məlumat verən orijinal ilk rusdillə mənbədir [15, v. 357]. Təsədüfi deyildir ki, V.Qriqoryev və İ.Şopen əsərlərini yazarkən bu kameral siyahıdan faydalanmışlar.

“Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri”nə görə, “Naxçıvan elatından” olan Kəngərli camaatı Qarabağda qışlayaraq Naxçıvanda yaylayarmış [7, s. 467].

İ.Şopen də “Erməni vilayəti...”nə həsr olunmuş əsərində [38] Kəngərli nəslini, onların yerləşdiyi ərazilər, əhalinin tərkibi haqqında da məlumat verir. Onun yazdığına görə, Rusiya Naxçıvanı işğal edən zaman orada 67 xan, 373 bəy və sultan olmuşdur [38, s. 468-469]. Digər bir rus müəllifi K.Smironov Naxçıvanda Kəngərli nəsilə yanaşı, aşağıdakı bəy nəsillərinin olmasını qeyd etmişdir: Talışovlar, Ağasibəyovlar, Muradəsilbəyovlar, Şahtaxtinskilər, Vəzirovlar, Camalbəyovlar, Sultanovlar, Elçiyevlər və s [37, s. 51].

XIX əsrin 30-cu illərinə aid mənbədə göstərilir ki, Naxçıvan əyalətində iki böyük tayfa birləşməsi yaşayır: Kəngərlər və Qaracalar. Burada qeyd olunur ki, Kəngər tayfaları aşağıdakı kəndlərdə məskundurlar: Yurdçu – Cəhri kəndində; Cümşüdlü – Govurarx, Xok, Şahtaxtı və Gildasar kəndlərində; Xalxallı – Vayxır kəndində; Qaraxanbəyli – Qaraxanbəyli kəndində; Ağabəyli, Caqataylı, Qaracallı, Bilici, Qaraqulağı, Keçilər, Sarvanlar, Şahbanlı, Əlixanlı – Naxçıvan şəhərində; Ərəfsəli – Kərimbəy Dizə kəndində; Səleykə - Nəhəcir, Külüs və Mahmudoba kəndlərində; Qızıllı – Kültəpə kəndində; Pir Həsənli – Kaqan kəndində; Qızılqışlaq –

Bulqan kəndində; Kəlfir – Tırkeş və Sələsüz kəndlərində; Qarabağlar – Qarabağlar kəndində [36, s. 32]. Qaracalar tayfası isə Dərələyəz mahalında yarımköçəri həyat tərzini keçirirdilər.

Tarixi qaynaqlar və Naxçıvanda türk tayfalarının izləri

Naxçıvan ərazisindəki coğrafi adlardan aydın olur ki, burada abdal, hun, quşçu, bayan və b. qədim türk tayfaları da məskunlaşmışdılar. XI-XII əsrlərdə Naxçıvana səlcuq-oğuz türkləri də gəlmişlər. Bunlara yaycı, bəkdili, xələc və b. oğuz tayfaları ilə bağlı toponimləri göstərmək olar. Sonralar ustacı, rumlu və b. türk qəbilələri diyarda daha fəal olmuşlar. Türk tayfalarından didivarlı, qızıllı, əmirxanlı, ərəfsəli, hacılı, keçili, kəlfirli, qaraxanbəyli, qarxunlu, əlixanlı, muğanlı və onlarla başqaları bölgənin aborijen xalqları olmuş, bu gün də muxtar respublika ərazisində həmin tayfaların izləri qalmış, bir sıra yaşayış məskənləri onların adları ilə adlanmışdır.

Göründüyü kimi, tarixən Naxçıvan əhalisi türklərdən – azərbaycanlılardan ibarət olmuşdur. Dövrün mənbələrində bu barədə faktlara kifayət qədər təsadüf olunur. Məsələn, ərəb xəlifəsi I Müaviyə (661-696) Azərbaycana qoşun göndərməzdən qabaq öz saray alimini çağıraraq soruşur: - Azərbaycan barəsində nə bilirsen? Azərbaycanla yaxşı tanış olan alim belə cavab verib: - Azərbaycan qədimdən türklər ölkəsidir və onlarla məskundur [17]. Müəllifi məlum olmayan “Əcaib əd-Dünya” əsərində (XIII əsr) Naxçıvanda əhalinin sıx olması, ağbəniz olmaları, bədi oyma və ağac emalı sahəsində mahir olmaları, qorxmaz, qonaqpərvər və xoş xasiyyətləri ilə seçilmələri, dillərinin xoşagələnlərinin olması, xüsusilə İslam dininin səfi təriqətinə itaət etdikləri və s. barədə maraqlı məlumatlar verilir [16, s. 135-136].

“Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri” də etnik məsələlərin araşdırılması baxımından diqqətə cəlb edir. Belə ki, XVIII əsrin 20-30-cu illərində Naxçıvan sancağının əhalisi siyahıya alınmış, əhalinin milli tərkibi, məşğuliyyəti, vergi sistemi, demoqrafik vəziyyəti qeydə alınmışdır. “Müfəssəl dəftər”də Naxçıvana qarşı əsassız ərazi iddiaları irəli sürənlərə qarşı obyektiv təhlillər verilir. Sübutlarla göstərilir ki, lap qədimdən Naxçıvan sancağı bugünkü ərazi ilə bərabər, Ermənistanla həmsərhəd rayonların

ərazilərini də əhatə etmiş (Vədi rayonunun cənub-şərq hissəsi, Dərələyəz rayonunun bütün ərazisi, Cermux rayonunun yarısı, Sisyan (Qarakilsə) rayonunun əsas hissəsi və Mehri (Meğri) yaşayış məntəqəsi daxil olmaqla rayonun bir neçə yaşayış məntəqəsi). Bu torpaqlar əzəli oğuz yurdu olmuşdur. “Naxçıvan dəftəri”ndə Naxçıvanın inzibati-ərazi bölgüsü, nahiyələr, nahiyələrə daxil olan şəhər və kəndlərin adları, dövlətin vergi sistemi, vergiyə cəlb olunan şəxslərin adı və ata adları, müxtəlif məscid, karvansara, dükan, bazar, hamam və s. adları verilmişdir ki, bunların hamısı Azərbaycan dilindədir. XVIII əsrin əvvəllərində Naxçıvan sancağındakı müsəlmanların əhalinin ümumi sayındakı nisbəti təqribən 70-76 faiz təşkil edirdi [14, s. 15].

“Naxçıvan dəftəri”ndə verilmiş inzibati-ərazi bölgüsündən görünür ki, Naxçıvan sancağına 14 nahiyə - Naxçıvan, Əlincə, Sair Məvazi, Dərəşahbuz, Mülki-Aslan, Məvaziyyəti-Xatun, Qarabağ, Qışlağat, Dərəşam, Azadciran, Şorlut, Dərənürgüt, Sisyan, Dərələyəz [14, s. 11] daxil idi ki, bunların da adları Azərbaycan-türk mənşəlidir.

Naxçıvanın orta əsrlər tarixi barədə ilk mənbələrin məlumatı və tədqiqatçıların rəyləri həmin ərazinin bütün orta əsrlər boyu, əvvəlki dövrlərdəki kimi, Azərbaycanın tərkibində olduğunu və əhalisinin azərbaycanlılardan ibarət olduğunu təsdiq edir.

Erməni uydurmaları və tarixi həqiqətlər

Naxçıvana qarşı ərazi iddialarını bu bölgənin etnik tarixi, əhalinin milli tərkibi, coğrafi adların 97,4 faizinin Azərbaycan dilində olması faktları rədd edir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Naxçıvan bölgəsində, əsasən, türkdilli tayfalar yaşamışlar. Azərbaycanlılar qədim zamanlardan Naxçıvanın əsas etnosu olub. Siyasi hakimiyyət də təbii olaraq həmişə azərbaycanlıların əlində olub. Nəinki Naxçıvan bölgəsində, indiki Ermənistan deyilən ərazidə də azərbaycanlılar yaşamışlar. “İrəvan müsəlman sakinli vilayət olmuşdur”, “Qədim türk-oğuz yurdu Ermənistan” əsərlərində bunlar faktlarla əsaslandırılmışdır [21, s.16-19, 90-91]. XIX əsrin ortalarında İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasını tədqiq etmiş A.V.Parvitski yazır ki, qəzada 55 azərbaycanlı kəndi, 7 erməni kəndi vardı [34, s.99].

XIX əsr rus mənbələrində də Naxçıvan əhalisinin sayı və etnik tərkibi haqqında maraqlı məlumatlar vardır. Elə bir XIX əsr rus tədqiqatçısı tapmarsan ki, Qriboyedovun “müsəlman ölkəsi” adlandırdığı Naxçıvanı digər millətlərə aid etmiş olsun. Qriboyedov 1828-ci il sentyabrın 23-də komandan Paskeviçə yazdığı məktubda Naxçıvan əyalətində 2428 ailə, o cümlədən 2024 müsəlman ailəsi və 404 yerli erməni ailəsinin olduğunu bildirir [5]. Qriqoryevin “Naxçıvan əyalətinin statistik təsviri” əsərində isə əyalətdə 4959 ailənin olması göstərilir: 4149 müsəlman ailəsi və 810 erməni ailəsi [36, s. 72]. Göründüyü kimi, kameral siyahıyaalmaya görə, bəzi vaxtlarda ermənilər Naxçıvan əhalisinin yalnız altıda birini təşkil etmişdir.

Nəticə. Naxçıvan əhalisinin tərkibində həm sayca, həm də etnik cəhətdən əsaslı dəyişiklik Rusiya işğalından sonra baş vermişdi. Bu, çarizmin Azərbaycan əhalisini, o cümlədən Naxçıvanı erməniləşdirmək siyasətinin nəticəsi idi. Lakin çarizmin bütün söylərinə baxmayaraq, nəinki ermənilər əhalinin əksəriyyətini təşkil edə bilmədi, həm də onlar bu ərazidə duruş gətirə bilmədilər.

1832-ci ildə Naxçıvan əyalətində yaşayanların 17138 nəfəri azərbaycanlı, 2690-ı yerli, 1340-ı isə Türkmənçay müqaviləsindən sonra İran və Türkiyədən köçürülən ermənilər idi [38, s. 38-39]. 1919-cu ildə isə Naxçıvan qəzası əhalisinin tərkibində azərbaycanlılar 62,5 faiz, ermənilər 36,7 faiz, Şərur-Dərələyəzdə müvafiq surətdə 72,3 faiz və 27,1 faiz təşkil etmişdir [1, v.61].

XX əsrin 20-ci illərində baş vermiş ictimai-siyasi hadisələr və qarşıdurmalar ermənilərin Naxçıvan bölgəsini tərk etməsi ilə nəticələndi.

Beləliklə, yuxarıda deyilənlər təsdiq edir ki, Naxçıvan bölgəsində türkdilli-azərbaycanlı əhali avtohton olmuş və bu ərazidə türk mənşəli etnoslar aparıcı rol oynamışlar.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA), f. 970, siy.1, iş 142.
2. Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. Bakı, 1999, 588 s.
3. Budaqov B., Qeybullayev Q. Naxçıvan diyarının yer yaddaşı. Bakı, 2004; Kəngərli İ.

Kəngərli elinin soy kitabı. Bakı, 2005; Budaqova Q. Naxçıvan Muxtar Respublikasının toponimləri. Bakı, 1998 və b.

4. Bilqamis dastanı. Bakı. 1999, 92 s.
5. Elm, 2009, 27 fevral.
6. Əliyev V., Bağirov R. Naxçıvanın qədim qala şəhərləri. Bakı, 2018, 192 s
7. Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri (Ön söz, tərcümə, qeyd və şərhələrin müəllifi Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı). Bakı, 2000, 576 s.
8. İsmayil M. Azərbaycan xalqının yaranması. Bakı, 1955, s. 19.
9. Qeybullayev Q. Naxçıvan ərazisində azərbaycanlıların qədim etnik tarixinə dair. “Tarix və onun problemləri”. 1999, №2, s. 37-44.
10. Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı, 1994, 248 s.
11. Quliyev M. Naxçıvan xanlığının Qafqazda hərbi-siyasi mövqeyi və əlaqələri. Bakı, 2013, 184 s.
12. Quliyeva Z. Naxçıvanın neolit mədəniyyəti. Naxçıvan, 2020, 160 s.
13. Məmmədov A. Kəngərlər. Bakı, 1996, s. 16.
14. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Bakı, 2001, 376 s.
15. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət Arxivi (NMRDA): F. 314, siy.6, iş 12.
16. Ön və Orta Asiya türklərinin tarixinə dair dörd anonim mənbə. Əcaib əd-Dünya (Dünyanın qəribəlikləri). Bakı, 2003, 192 s.
17. Respublika, 1999, 17 aprel.
18. Seyidov A. Naxçıvan e.ə. VII-II minilliklərdə. Bakı, 2003, s. 8.
19. Sanduç A. Qədim alimlər türk xalqları haqqında. “Azərbaycan”, 2023, 12 yanvar.
20. Seyidbəyli E. Naxçıvan torpaq mülkiyyətinə aid XVII-XVIII əsr Kəngərli arxeoqrafik sənədləri. Bakı, 2000, s. 18-20.
21. Sərdariniya S. İrəvan müsəlman sakinli vilayət olmuşdur. Bakı, 2014, 224 s.; Ələkbərli Ə. Qədim türk-oğuz yurdu Ermənistan. Bakı, 1994, 208 s.
22. Tuncay B. Sakların tarixi, dili və ədəbiyyatı. Bakı, 2009, 280 s.
23. Vəliyev M. (Baharlı). Azərbaycan. Bakı, 1993, 208 s.

24. Артамонов М.И. История Хазар. Л., 1962, с. 181, 205-211.
25. Армянская география VII века, по Р.Х. СПб., 1877, с. 48.
26. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. М., 1969, с. 257.
27. Буниятов З.М. Азербайджан в VII-X вв. Баку, 1965, 392 с.
28. Гейбуллаев Г.А. Топонимия Азербайджана. Баку, 1986, 192 с.
29. Гейбуллаев Г. К этногенезу азербайджанцев. Баку, 1991, с. 101-102; Статистическое описание Нахичеванской провинции. СПб., 1833, с. 32.
30. Геродот. История. М., АСТ. 2006, Книга VII, с.64; HƏSƏNOV Z. Çar skiflər. Çar skiflərin və qədim oğuzların etno-dil eyniləşdirilməsi. Bakı, 2005, s. 59 (480 s.).
31. Дьяконов И.М. История Мидии от древнейших времён до конца IV века до н.э. 2-е изд. доп. СПбГУ, 2008. -572 с. и др.
32. История Армении Моисея Хоренского. М., 1893, с. 113.
33. Мамедов Т. М. К вопросу об этническом составе Азербайджана IV-VII вв. Доклады АНА ССР. Т. XXXI. Баку, 1975, № 9, с. 58-61.
34. Парвицкий А.В. Экономический быт гос. крестьян Северо-Западной части Шарура и восточной части Даралагеза Шаруро-Даралагезского уезда Эриванской губернии. «Материалы для изучения эк. быта государственных крестьян Закавказского края». Том IV, Т., 1886, с. 99.
35. Плетнева С.А. Хазары. М., 1976, с. 16.
36. Статистическое описание Нахчыванской провинции. Составлено В.Григорьевым. СПб., 1833, 264 с.
37. Смирнов К.Н. Материалы по истории и этнографии Нахичеванского края. Баку, 1999, 156 с.
38. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. СПб., 1852, 1236 с.
39. Зейналов А. Палеолит Нахчывана. Автореф. дис. на соиск. учен. степ. доктора философ. по истории. Баку, 2004. -24 с.
40. Bakhshaliyev V., Marro C. The archeology of Nakhchivan ten years of new Discoveries. Istanbul, 2009. -118 p; Вахşəliyev V., Ristvet L., Qopnik H., Aşurov S. Naхçıvanda arxeoloji tədqiqatlar. Naхçıvan, 2010, 119 s.

Summary

Ismayil Hacıyev

On ethnic history and national composition of Nakhchivan region

The article analyzes the fact that numerous ethnic groups that played an important role in the ethnic history and national composition of the Nakhchivan region were the indigenous population of this area, and the arrival, settlement, and activities of some of them in the first centuries BC and AD. It is established that the territory of Nakhchivan was the settlement of the most ancient people, and this is confirmed by the material and cultural samples obtained from ancient settlements and caves dating back to the Stone Age. In particular, the cave of Qazma, the monument to Kultepe I, the culture of Kura-Araz, Ovchulartepe and other places and cultures confirm this.

Historical sources indicate that a number of the named tribes were the inhabitants of this region. Research proves that the oldest indigenous population of the region was Turkic-speaking tribes. However, in the following years, various Turkic-speaking tribes also moved to the area and mixed with the same-speaking tribes. Among such tribes are the Sakas, Bulgars, Gargars, Shiraks, Bashins, Albanians, Khazars, and others. It is also substantiated that the Pechenegs, Huns, Kangars, Khazars, and other tribes played a dominant role in the country's ethnic history.

Referring to a number of sources, fundamental facts and events about the ethnic and national composition of the Nakhchivan region were also mentioned in the article. It is established that the

complete majority of the tribes were Turkic-speaking tribes, traces of these tribes in the geographical names of the region are still found today. Historical sources, censuses, Russian and Turkish sources were also involved in the study.

Keywords: *Nakhchivan region, ethnic history, Turkic-speaking peoples, Russian-language sources, Turkic-language sources*

Резюме

Исмаил Гаджиев

Об этнической истории и национальном составе Нахчыванского региона

В статье рассматриваются многочисленные этносы, которые сыграли важную роль в этнической истории и национальном составе Нахчыванского региона и являются коренным населением этой территории, а также прибытие некоторые из них сюда в первые века до и после нашей эры, их поселение и деятельность. Установлено, что территория Нахчывана была местом поселения древнейших людей, и это подтверждают материальные и культурные образцы, полученные из древних поселений и пещер, относящихся к каменному веку. В частности, пещера Казма, памятник I Кюльтепе, Кура-Аразская культура, Овчулартепе и другие места и культуры.

Указывается, что ряд племен, упомянутых в исторических источниках, населяли этот регион. Исследования доказывают, что древнейшим коренным населением региона были тюркоязычные племена. Однако в последующие годы различные тюркоязычные племена также были переселены на эти территории и смешались с одноязычными племенами. К таким племенам относятся саки, булгары, гаргары, шираки, басыны, албаны, хазары и другие. Также обосновано, что в этнической истории региона преобладающую роль играли печенеги, гунны, кенгерли, хазары и другие племена.

В статье, ссылаясь на ряд источников, были также упомянуты существенные факты и события об этническом и национальном составе Нахчыванского региона. Установлено, что большинство племен были тюркоязычными, следы этих племен в географических названиях региона сохранились и по сей день. К исследованию также были привлечены исторические источники, переписи, русские и турецкие источники.

Ключевые слова: *Нахчыванская область, этническая история, тюркоязычные народы, русскоязычные источники, тюркоязычные источники*